

УДК 94 (477): 316

Рощина Л.О., Горбатенко О.В.

Донецький національний технічний університет

Розколи та об'єднання євангельських християн - баптистів у радянську добу

В статті зроблено аналіз розвитку євангельсько-баптистського руху у радянський період, охарактеризовано чинники, що впливали на процеси об'єднання та розколу в середовищі євангельських християн-баптистів у зазначений період.

Ключові слова: євангельські християни, баптисти, церковні розколи, радянська доба.

Релігійне життя України, як правило, пов'язується з православ'ям і католицизмом. Але помітну і зростаючу роль в ньому відіграє протестантизм, зокрема євангельсько-баптистський рух. Актуальність дослідження євангельсько-баптистського руху в СРСР обумовлюється низкою чинників. З одного боку, знайомство з об'єктивною історією вітчизняного євангельського руху особливо актуально в наші дні у зв'язку з необхідністю мати цільну історію релігійного процесу в Україні. З другого боку, очевидним є прагнення зняти заангажованість, яка була сформована на протязі близько півтора сторіч по відношенню до євангельських християн-баптистів як до неістинного християнства.

Проблема суперечностей між консолідуючими і сепаратними тенденціями в баптизмі викликає особливий інтерес у наш час, коли досягнення консолідації християнства виступає одним з актуальних питань сьогодення і розглядається як одна з умов стабільного розвитку українського суспільства в цілому. Проте і зараз продовжується дроблення у вітчизняному протестантизмі, зокрема в середовищі євангельських християн-баптистів. Тому існує необхідність простежити витоки і причини згаданих тенденцій з тим, щоб мати нагоду більш об'єктивної оцінки сучасного релігійного і прогнозування розвитку релігійної ситуації в Україні в цілому.

Історіографія вітчизняного євангельсько-баптистського руху досить значна. Але частина праць, зокрема радянського періоду, була значно ідеологізована, що призводило до явної фальсифікації історії цієї релігійної течії. Навіть сьогодні подібна ідеологічна орієнтація є очевидною для деяких робіт. Саме тому історія євангельсько-баптистського руху ще вимагає свого об'єктивного, не обтяженого ідеологічними і

конфесійними упередженнями, аналізу й освітлення. Для написання статті авторками використовувались праці світських науковців [1-6], релігійних діячів [7-10], церковна періодика та постанови церковних соборів [11-13].

Метою авторів статті є аналіз стану та розвитку євангельсько-баптистського руху в радянський період, зокрема проблеми розколів та об'єднань.

Радянський період життя євангельсько-баптистського братства характеризується суперечливістю та неоднозначністю. Революція принесла свободу для інакомислячих неправославних, у тому числі євангельських християн. Проте вже в перше десятиріччя радянської влади свобода змінюється часом найжорстокіших гонінь і репресій, які мали за мету повне винищення релігійної свідомості в народі, обмеження і поступове згортання організованої релігійної роботи в країні в цілому. Не дивлячись ні на що, всі християнські релігійні напрями в країні вижили в 1937 році. За відомостями перепису, майже половина населення країни сповідала християнство [1, 275].

Жовтнева революція 1917 року відділила церкву від держави і школу від церкви. Тим самим було ліквідовано пануюче положення православної церкви, і всі релігійні течії було зрівняно в своєму державно-правовому статусі. Баптизм перестав бути гнаною релігією. Почався новий період в його історії, період, коли стали діяти нові чинники, що впливали на положення церков баптистів і євангельських християн. Ряд обставин сприяли розширенню впливу баптистської церкви. Люди, що раніше співчували баптизму, але боялися прилучитися до нього через різні міркування, тепер отримали можливість зробити це. Відомо, що російська православна церква в перші роки існування радянської влади зайняла відкрито контрреволюційну позицію. В цих умовах чимала частина віруючих відійшла від православ'я з політичних мотивів. Проте це не був відхід від релігії, і багато хто з віруючих православної церкви підпав під вплив проповіді баптистських лідерів [2, 71].

Десятиріччя (1917 – 1927рр.) відносного спокою щодо релігійних утисків євангельсько-баптистське братство використовувало для поширення сфери впливу. Завдяки активній місіонерській діяльності чисельний склад братства зріс вчетверо [14, 197]. Чисельне зростання баптистської церкви тривало до початку тридцятих років. В 1929 – 1930-х роках чисельність баптистських общин стала зменшуватися, і з роками цей процес ставав усе більш помітним. Зі згортанням НЕПу радянський уряд розгорнув політику гоніння і цькування євангельських церков.

В історії російсько-українського баптистського руху слід виділити розколи трьох типів. Перші розколи склалися історично внаслідок різного підходу віруючих перших общин до питань богослов'я і церковного устрою. Так виникли в одних місцях общини “християн, хрещених по вірі”, або баптистів (Закавказзя, Україна), в інших – общини “петербурзького пробудження” (Петербург), віруючі яких стали називатися “євангельськими віруючими”. У деяких місцях виникли общини “євангельських християн” (Крим, Екатеринослав, Петербург). Ще були общини євангельських християн “захарівців” (Таврійська губернія, Поволжя) [15, 155].

Другий тип розколів – розколи у колі вже сформованих братств. Вони пов'язані з діяльністю І. Проханова, озброєного ідеєю широкої реформації релігійного життя російського народу. Не дивлячись на негативне ставлення до Проханова з боку багатьох діячів баптизму, він і зараз залишається, напевно, помітною особистістю в історії російсько-українського євангельського руху. В період революції 1917 – 1920-х рр. Проханов брав активну участь у політичному житті, стояв у витоків утворення християнсько-демократичної партії “Неділя”. Партія була розрахована на всіх вільно віруючих людей Росії. Після більшовицького перевороту у жовтні 1917р. Проханов зустрівся з В.І.Леніним, обговорював питання про будівництво євангельськими віруючими в Криму “міста Сонця” на соціалістичній основі [12, 18]. Прохановим видавався ряд християнських журналів, також він був автором збірки духовних пісень “Гуслі”. Пісні з цієї збірки виконуються на зборах віруючих баптистів дотепер і незмінно включаються в збірки подальших видань “духовних псалмів” [16, 115]. І.Проханов був ініціатором створення Союзу євангельських християн, другого за величиною після баптистів, євангельського руху в Росії.

Третім типом розколів, крім історичного та догматичного, є розкол на організаційній основі. Цей розкол був протестом значної частини віруючих проти втручання держави у справи церкви. Особливої гостроти розколи цього типу набули у 60-ті роки ХХст. [17, 319].

Періоди розколів у середовищі євангельських християн-баптистів змінювалися пошуками шляхів об'єднання. У грудні 1918 року – лютому 1919 року Петербурзькою общиною російських баптистів і Петербурзькою общиною євангельських християн була прийнята Перша сумісна ухвала про зближення, підписана з боку баптистів І. Н. Шиловим і В.Ефімовим, а з боку євангельських християн – І. З. Прохановим, А. В.

Кар'євим та К.Богдановим. Було утворено Тимчасову раду з об'єднання віруючих баптистів і євангельських християн, складено відповідну відозву до всіх євангельських і баптистських общин. У результаті у 1920 році в Москві зібралися одночасно з'їзди баптистів і євангельських християн [7, 2]. Декілька днів обговорювалося питання об'єднання, яке так і не було вирішене, оскільки не прийшли до єдиної думки щодо керівництва єдиним союзом віруючих. У 1922 році І. С.Прохановим було зроблено спробу об'єднання з так званою "Живою церквою" – новою течією всередині православ'я. В 1923 році до справи об'єднання євангельських християн і баптистів підключився Всесвітній Союз баптистів. Була досягнута угода не зливатися в один союз, але прагнути об'єднувати роботу. Цим рішенням закінчується в цей період пошук шляхів до зближення і об'єднання двох союзів в один. Союзи і братства баптистів і євангельських християн продовжували жити окремо.

У 1926 році від союзу баптистів відділилася велика фракція, очолювана молодими діячами П. В. Павловим і М. Д. Тимошенко. У 1928 році всі три союзи: прохановський і союз баптистів, що розділився, фактично були ліквідовані владою. Керівництво союзів було репресовано, євангельський рух був загнаний у підпілля. Ні про який розвиток євангельського руху і взагалі християнства в країні не могло бути й мови. Церква залишалась на межі виживання. Таким стан церкви та віруючих залишався до сорокових років минулого століття. В травні 1942 року керівники баптистських церков звернулися до Ради євангельських християн з пропозицією прийняти на себе турботу про баптистські общини. У жовтні 1944 року на нараді представників обох рухів було ухвалено рішення про їх об'єднання [8, 76]. Умови, в яких відбулося об'єднання, залишають багато питань у зв'язку з тим, що об'єднання відбулося під прямим керівництвом і за ініціативою урядових органів Радянського Союзу.

На початку 1944 року із в'язниць були відпущені лідери проханівського союзу: Я.І.Жидков, А. В. Карев та інші. Їм запропоновано було об'єднати і очолити союз: баптистів; євангельських християн; християн віри євангельської (п'ятидесятників); і адвентистів сьомого дня, тобто суботників. Із в'язниць звільнялися тільки ті віруючі, які давали підписку співпрацювати з новим союзом ВРЄХІБ [9, 286].

В жовтні 1944 року відбулася об'єднана конференція, результатом якої стало утворення єдиного союзу: Всесоюзної Ради євангельських християн і баптистів.

Керівним органом Ради євангельських християн і баптистів, відповідно до рішення конференції, ставала Всесоюзна рада євангельських християн і баптистів. Було вироблено Положення про Раду євангельських християн і баптистів і прийнята система уповноважених ВРЄХіБ по регіонах. Для України уповноваженим було призначено А. Л. Андреева. Було затверджено систему старших пресвітерів і прийнято “Звернення до всіх общин євангельських християн і баптистів в СРСР”[10, 44].

Після ухвалених рішень і сформованої структури влади думки, що склалися в середовищі віруючих християн-баптистів, розділилися. На думку одних, ухвалені рішення лише підтвердили фактичне положення на місцях, де де-факто віруючі в умовах атеїстичного тиску і репресій давно вважали себе одним братством. І це об’єднання, не дивлячись на неоднозначність умов, в яких воно відбувалося, було позитивним і довгоочікуваним явищем. На іншу думку, з’їзд відбувся під прямим тиском влади і в результаті його рішень полегшувалася система контролю за віруючими. Пірамідальна структура церковної влади практично була скопійована з однопартійної політичної системи з властивими для неї, з одного боку, командно-адміністративними методами, а з іншою – залежністю, страхом і співпрацею [4, 9].

Поза сумнівом, уряду СРСР в роки Другої світової війни необхідно було показати країнам-союзникам (особливо Сполученим Штатам Америки, де багато баптистів) своє ліберальне відношення до євангельських християн і баптистів. Тому про факт виникнення ВРЄХіБ ТАСС дав широке оповіщення через газету “Известия”. У той же час спостерігалось ліберальне ставлення уряду СРСР під час другої світової війни не тільки по відношенню до євангельських віруючих, але й відносно православної церкви і решти релігій [2, 236].

Фактично вже в рішеннях з’їзду 1944 року було закладено “підводне каміння”, що привело до розколу ВРЄХіБ в шестдесяті роки двадцятого століття. А саме:

- перетягнення ВРЄХіБ на себе ролі керівного органу. В той час, як колишні Органи правління (в союзі баптистів) або Президія (в союзі євангельських християн) були виконавчими, а не керівними органами в міжз’їздівський період;
- у Положенні не було передбачено проведення регулярних з’їздів, тоді як раніше тільки з’їзд був самим найвищим органом Ради.

На території СРСР до цього часу, окрім євангельських християн-баптистів, існувало ще декілька євангельських деномінацій: християни євангельської віри (ХЄВ),

християни віри євангельської (ХВЄ), євангельські християни у душі апостолів, вільні християни (дарбісти), церкви Христові і меноніти. У 1945 році євангельські течії, що мали деякі відмінності від баптизму – меноніти й п'ятидесятники, приєднуються до ВРЄХіБ [18, 312].

Слід зазначити, що справжній розквіт п'ятидесятництва на території СРСР припав на 20-ті роки ХХ століття. Склалося досить багато напрямів цієї течії, причому розповсюдження п'ятидесятництва йшло в основному серед євангельських груп і церков, часто привносячи в них розкол і різномудство. Самі баптисти прозвали п'ятидесятників “трясунами” [9, 51]. В баптистських публікаціях того часу п'ятидесятництво різко критикувалося: “Трясуни наробили багато бід, розкололи общини і групи віруючих... Тепер доводиться боротися з трясунами, як з хижакками” [19, 23]. В 30-ті роки ХХ століття п'ятидесятництво вимушено було піти в глибоке підпілля.

Після заняття Червоною армією Західної України, Західної Білорусі і Прибалтики в 1939 році значна кількість общин п'ятидесятників опинилась на території СРСР. Вони змогли проіснувати до кінця війни. Після війни в клопотанні перед властями про відновлення п'ятидесятницьких союзів було відмовлено. Тоді постало питання про можливість єдності зі ВРЄХБ [20, 102]. В серпні 1945 року визнані керівники п'ятидесятників І. К. Панько, З.І.Вашкевич (ХВЄ), А. І. Бідаш, Д. І. Понаморчук (ХЄВ) звернулися у ВСЄХіБ для обговорення питання і умов входження ХВЄ і ХЄВ в союз ВРЄХБ.

Входження двох напрямів руху п'ятидесятників відбулося на основі так званої Серпневої Угоди, відповідно до якої Общини християн віри євангельської об'єднувались з общинами євангельських християн і баптистів в єдиний союз із загальним керівним центром в Москві, єдиною касою, збереженням духовних звань [21, 52]. Ряд п'ятидесятницьких (так само як і ряд баптистських) общин відмовилися від реєстрації і перейшли на нелегальний стан.

Не дивлячись на “Серпневу Угоду”, входження в Союз п'ятидесятників призвело в общинах на місцях до чималих бродінь. Віруючі ХВЄ, не засвоївши угоди, повели роботу по залученню в своє середовище віруючих ЄХіБ, особливо новонавернених. Траплялись випадки масових захоплень “пророцтвами” і “віщими сновидіннями”, “чудодіяннями” з усіма негативними наслідками. Особливо багато таких випадків було

серед п'ятидесятників “воронаєвського напрямку” на півдні України. Значно спокійніше було в общинах, в які влилися п'ятидесятники “шмитівського напрямку” в Західній Україні й Білорусії.

В 1946 році на братській конференції в Ужгороді при відвідинах помісних закарпатських церков А. В. Каревим і А. Л. Андреевим до союзу ЄХБ приєдналося 25 общин так званих вільних християн – дарбистів. За своїм вченням дарбісти відкидали взагалі обряди й таїнства. Питання про хрещення по вірі у дарбистів залишалося на совісті кожного. У 1947 році у ВРЄХБ ввійшли християни у дусі апостолів (єдинственники) [22, 289]. Ця подія незрозуміла, оскільки раніше навіть основні п'ятидесятницькі деномінації відкидали єдинственників як унітарну ересь. Навчені гірким досвідом приєднання п'ятидесятників до помісних церков і негаразди, що мали місце в церквах змішаного складу, ВРЄХБ прийняло по відношенню до християн у дусі апостолів більш посилені умови прийому. Незважаючи на цей факт, були не одиничні випадки перехрещення останніми віруючих ЄХБ, що увійшли до общин християн у дусі апостолів.

Таким чином, союз баптистів і п'ятидесятників виявився не зовсім вдалим експериментом над віруючими. Фактично повного об'єднання так і не відбувалося. У кінці 80-х років ХХст. християни у дусі апостолів вийшли з під опіки ВРЄХБ. В 1991 році в Москві пройшов Перший Всесоюзний з'їзд п'ятидесятників, що оголосив про створення “З'єданого союзу християн віри євангельської – п'ятидесятників” РСХВЄ [23, 7]. Таким чином, союз з баптистами розпався.

Практично безболісно відбулося входження до ВРЄХБ братських менонітів. Догматичних розбіжностей між менонітами і баптистами не було. Була деяка різниця у проведенні обрядів. Відмінності були, в основному, за національною ознакою. До часу повернення глав сімейств німців із трудової армії, куди вони були мобілізовані під час війни, їх дружини з сім'ями безперешкодно входили в помісні церкви ЄХБ. У 1963 році на 38 з'їзді ВРЄХБ общини братських менонітів були прийняті в Союз євангельських християн-баптистів. Хоча продовжували існувати й окремі, автономні общини менонітів [3, 131].

У середині 60-х років ХХст. намітився розкол, викликаний протестом значної частини віруючих проти поступок ВРЄХБ державній владі. Приводом для нього послужили появи “Інструктивного листа старшим пресвітерам” і Положення про

ВСЄХБ. У 1965р. виникає Рада церков, до складу якої увійшли помісні церкви [13, 41]. Ця Рада вийшла з-під опіки ВРЄХБ. У 70-ті роки ХХст. із Ради церков виділились автономні церкви. Вони організують свої, регіональні союзи. Причиною розколів було надмірне втручання держави в церковні справи. Держава брала на себе право повного контролю за діяльністю релігійних общин. Закони СРСР і Союзних республік передбачали адміністративну й кримінальну відповідальність віруючих за щонайменше порушення. З боку віруючих усе гучніше чулась незгода з релігійною політикою держави.

Незадоволення політикою поступок владі керівництвом ВРЄХБ викликав рух серед баптистської молоді в Харкові, Ленінграді, Одесі, на Донбасі. Влітку 1961 року виникає Ініціативна група, а вже 13 серпня 1961 року на адресу Президії ВРЄХБ від Ініціативної групи поступило “Послання”. В ньому вимагалось дати згоду на скликання і проведення Надзвичайного Всесоюзного з’їзду церков ЄХБ в СРСР. При цьому нагадувалося, що “цей добрий початок матиме перспективні наслідки, і в разі відмови, а так само в разі нечистих маневрів і тяганини, ми зберігаємо за собою право діяти самостійно” [24, 11]. Послання підписали Р. К. Крючков і А.Ф.Прокоф’єв. При подальшій незгоді Ініціативної групи і керівництва ВРЄХБ відбулося взаємне відлучення, і як результат – створення окрім ВРЄХБ ще одного союзу – Ради Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ).

Рух “ініціативників” або Ради Церков приніс широкий резонанс в середовищі віруючих. Наголошувалось, що Донбас виявився одним з центрів руху “ініціативників”, який очолював А. Ф. Прокоф’єв. Він був одним із членів оргкомітету, входив до нього разом з керівництвом РЦ ЄХБ Р.К.Крючковим, Р. П. Вінсом – відомим релігійним дисидентом тощо.

Розкол, що відбувся в баптистському братстві, був активно підхоплений атеїстичною пропагандою і неодноразово висвітлювався в радянському періодичній пресі, зокрема в журналах “Наука і релігія” та “Людина і світ”. Стан, що виник, було використано для політичної гри в протистоянні двох наддержав: США і СРСР. У підтримку РЦ ЄХБ організуються слухання в Конгресі Сполучених Штатів Америки. Георгія Вінса приймали в Білому будинку Картер і Рейган [5, 32].

Як уже наголошувалося, в 70-х роках ХХ сторіччя ряд общин, незадоволених політикою, що проводиться Радою Церков, виходить із Союзу і утворює ще одну

структуру – Братства автономних церков. Стан розколу залишився і при зміні зовнішніх умов, тобто проголошення незалежної України й лояльному відношенні державної влади до віруючих будь-яких напрямів. Два найбільші союзи євангельських християн-баптистів в Україні: Рада Церков і правонаступник ВРЄХБ в Україні – Всеукраїнський Союз об'єднань євангельських християн-баптистів (ВСО ЄХБ), залишаються в стані протистояння і взаємних докорів і дотепер.

Євангельським віруючим у Радянському Союзі довелося пройти важкий історичний шлях. Окрім гонінь, відбувся цілий ряд розколів, так само штучних змішень із різними видами євангельських деномінацій. Спостерігалось залучення керівництва ВРЄХБ і РЦ ЄХБ до різних політичних ігор, як з боку керівництва СРСР, так і з боку іноземних держав. У таких умовах природно не могло відбуватися зростання богословської євангельської думки. Інтелігенція серед євангельських християн і баптистів, якої було чимало в передреволюційний і післяреволюційний період, фактично була повністю репресована і знищена [11, 13]. Притому, що віруючі за радянських часів практично не мали нагоди отримати вищу освіту, загальний рівень їх культури був набагато нижчим за рівень культури решти радянських громадян. Цей стан поглиблювався негативним відношенням до отримання освіти і з боку самих євангельських віруючих. Слід зазначити досить високий рівень моральності серед віруючих – відсутність пияцтва і наркоманії, міцні сім'ї, система взаємодопомоги тощо.

Негативно-насторожене відношення віруючих розповсюджувалося не тільки по відношенню до держави, але і взагалі до місцевого навколишнього світу. При негативному відношенні до атеїстичного радянського суспільства ідеалізувалося “західне християнське суспільство”. При стані речей, що утворився, значна частина євангельських віруючих в 90-ті роки ХХст. з країн СНГ емігрували в США і Західну Європу. В цей час були випадки повного запусіння деяких общин або майже повне їх оновлення за рахунок нових віруючих, що прийшли на місця тих, що виїхали за кордон у 90-ті роки ХХ ст. [6, 114].

Таким чином, радянський період характеризується низкою об'єднань та розколів в історії євангельських християн і баптистів. Розколи умово можна поділити на три типи відповідно до їх причин: різний підхід віруючих до питань богослов'я і церковного устрою, більш пізні внутрішні розколи та втручання держави у церковні справи. Об'єднання євангельських християн та баптистів у ВРЄХБ мало скоріше політичне

підгрунття, ніж бажання самих віруючих. Намагання керівництва СРСР впливати та справи союзу ВРЄХБ призвело до його розколу, що було тільки підтвердженням штучності та недовготривалості цього союзу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Токарев А. С. Религия в истории народов мира / А.С. Токарев.– М: Политиздат, 1986. –576 с.
2. Никольский Н.М. История русской церкви / Н.М. Никольский – М.: Политиздат, 1988. – 448с.
3. Савинский С. Н. История Евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917 – 1967) / С.Н. Савинский. – М.: Изд-во политической литературы, 2011. – 422 с.
4. Савинский С. Разделение и объединения в истории Евангельско-баптистского братства/ С. Савинский // Гость. – 2011. – № 2. – С. 8 -13 с.
5. Недольский Р. В. Баптизм в прошлом и настоящем / Р.В. Недольский. – Минск: Беларусь, 1987. – 61с.
6. Любащенко В. Протестантизм в Україні / В. Любащенко. – Львів: Просвіта, 1995. – 347с.
7. Проханов И. С. В котле России / И.С. Проханов. – Library / History / V kotle Rossii.htm.
8. Родославов Е. Историческое развитие русского баптизма / Е. Родославов // Основные принципы веры евангельских христиан-баптистов. Сборник публикаций. – Printed U.S.A., 1992. – 158 с.
9. Кернс Эрл Е. Дорогами христианства / Эрл Е. Кернс. – М: Протестант, 1992. – 416 с.
10. Джексон Пол Р. Доктрины и устройство баптистских церквей / Пол Р. Джексон. – Одесса: Христианское просвещение, 1993. – 200 с.
11. Всеукраїнський Союз Об'єднань ЄХБ // Інформаційний бюлетень. – К: Україна, 2000. – 14с.
12. Вероучение ЕХБ и практика христианской жизни // Материалы 43 съезда ЕХБ. – М., 2003.– 40 с.
13. Крючков Г. К. Евангельскому движению в России 130 лет / Г. К. Крючков // Вестник истины. – 1997. – №3. – 60 с.
14. Домашовець Г. Нарис історії української-баптистської церкви / Г. Домашовець. – Торонто: Ірвінгтон, 1967. – 468 с.
15. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность / Л. Н. Митрохин – СПб: РХГИ, 1997. – 312 с.
16. Песнь возрождения. Сборник духовных песен евангельских церквей. – М: Сирич, 1994.– 492 с.
17. Дворкин А. Сектоведение / А. Дворкин. – Нижний Новгород: Христианская библиотека, 2006. – 814с.
18. История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М: Издание ВСЕХБ, 1990. – 623с.
19. Плетт И. П. Внутренняя жизнь церкви / И.П. Плетт. – Миссия Фриденштимме, 1991. – 98с.
20. Боровко Л. В., Языкович В. Р. Традиционные вероисповедания и новые религиозные движения в Беларуси / Л.В. Боровко, В. Р. Языкович. – Минск: Беларусь, 2000. – 544 с.
21. Колесник Н. А., Фуров В. Г. Гражданственность и религиозная вера. – К: Политиздат Украины, 1985. – 118 с.
22. Історія релігій в Україні. Том 5. Протестантизм / За ред. П. Яроцького. – К.: Світ знань, 2002. – 423с.
23. Євангельські християни-баптисти напередодні ювілею / Тези ВСО ЄХБ. – К: Україна, 1999. – 16 с.
24. Сергєєва Т. Інтерв'ю с заступником голови ВСО ЄХБ В. М. Матвієвим / Т. Сергєєва // Зов веры. – 1998.– №3. – С. 11 - 12.